

Данілова Ірина (Вінниця)

**КОМУНІСТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ І БОРОТЬБА З
ПРОТЕСТАНТИЗМОМ У ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ
(середина 1940-х – 1950 – ті рр.)**

Державно-церковні взаємини середини 1940-х та у 1950-ті роки були надзвичайно складними та суперечливими. Радянська влада, демонструючи демократичне, ліберальне ставлення до релігійних угруповань, насправді ж у перші повоєнні роки продовжувала проводити політику войовничого атеїзму, розпочату ще у 1920-ті роки.

Проблема розвитку відносин між партійно-державною владою та протестантськими релігійними організаціями радянської доби відноситься до актуальних тем сучасної української історіографії. Вивченню державної політики щодо протестантських громад у радянській державі присвячена низка праць істориків та науковців як радянської доби, так і сьогодення.

Підходи до дослідження державно-протестантських взаємовідносин післявоєнного часу в Україні були зумовлені соціально-історичним розвитком країни. Історики відтворюють події за власними спостереженнями та джерелами. Однак намальована ними картина розвитку історичних явищ виявилась дещо спотвореною, оскільки пануюча в країні адміністративно-командна система наклала жорстке табу на висвітлення та аналіз багатьох подій і явищ, без розкриття яких не можна було об'єктивно відновити реальний хід подій тих часів.

Історія протестантських релігій висвітлювалася через призму партійних рішень. Атеїстичне забарвлення, повне відкидання та зречення всіх форм протестантської релігії, курс на нищення релігійної свідомості серед населення – головні напрями наукової літератури стосовно становища релігійних сект в радянській державі. Науковці Куц М.Т., Шимко І.М., Веров Я., Мороз А.Р., Гаркавенко Ф., Мамонтов Я.Д., Єришев А.А., Гараджа В.І., Белов А.В. в своїх роботах виступали з різкою критикою протестантизму, вказували на його шкідливість, облудність протестантської ідеології, філософії та віровчення. Автори закликали вести подальшу поглиблену атеїстичну роботу по звільненню людей від релігійного дурману, який відвертає, на їх думку, трудящих від участі в політичному і громадському житті¹.

Клібанов А.І., Москаленко А.Т., Федоренко Ф.І. та інших, вивчаючи газетні матеріали, протестантську літературу, проводячи бесіди, зустрічі з представниками релігійних сект, намагалися охарактеризувати сектантство як явище, розкрити його політичну сутність. Але, як і більшість істориків даного періоду, вони висвітлювали протестантизм поверхово, вдаючись лише до

загальноприйнятих понять і визначень. Особливістю цих робіт є те, що в них містяться історичні відомості розвитку як найбільших в Україні протестантських сект, так і малочисельних, їх виникнення, особливості культів, віровчення, побуту, моральних засад, психології².

Особливий інтерес для історіографії представляють роботи тогочасного голови Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР Куроедова В.А. Він вивчав відносини радянської держави і церкви, розкривав принципи свободи совісті в законодавчих актах, розглядав питання, пов'язані з правовим положенням релігійних об'єднань в СРСР. В своїх працях Куроедов стверджував, що "клірки" намагаються показати становище релігії в державі в неправдивому світлі, акцентує увагу на значенні антирелігійної пропаганди для укріплення соціалістичної законності³.

Починаючи з середини 80-х років монопольна компартійна точка зору пішла в минуле в ідеологічній сфері життя країни, а з нею і обмеження в дослідницьких підходах і висновках. Праці науковців пострадянської доби містять у собі погляд альтернативний пануючому в радянські часи та відрізняються більш широким спектром різних поглядів на проблеми стосунків держави та протестантської релігії післявоєнної доби. Але об'єктивне висвітлення проблеми державно-протестантських відносин, розкриття масштабів репресій та переслідувань віруючих, повноцінний опис життя та побуту релігійних громад у радянській державі 1940–1950-х років стали можливим лише із здобуттям Україною незалежності. В цей час були зроблені помітні кроки у зміцненні джерельної бази з даної проблеми. Історики отримали доступ до архівних матеріалів, документів, описів, робіт, які були недоступними для вивчення та аналізу. Нові дослідження відрізняються великою кількістю раніше не відомого фактичного матеріалу, наводять приклади придушення релігійних почуттів, переслідування віруючих.

Переосмислення традиційних уявлень про релігію, її роль в історичному та культурному процесах, духовних світ релігійних громад, світоглядні цінності віруючих, що визначали їх мислення та поведінку – стали головними проблемами, які вивчаються істориками останніх років. Єленський В., Панченко П.П., Войналович В.А., Лисенко О.Є., Грушова Т.В., Мельник В.І. та інші, висвітлюють нові факти реальних подій, які ховалися від громадського ока в матеріалах з позначками «таємно» та «цілком таємно»⁴.

Таким чином, відносини державної влади та протестантських релігійних громад післявоєнного періоду постають однією з головних історичних питань сучасної України та викликають інтерес зарубіжних істориків.

Створений у 1944 р. апарат по регулюванню питань релігійних культів – Рада у справах релігійних культів при Раді Народних комісарів (з 1946 р. – Раді Міністрів) СРСР та активна діяльність спеціальних служб обласних і районних виконкомів рад депутатів трудящих під загальним контролем партійних органів в МДБ, неоднозначно вказували на справжні наміри держави щодо груп релігійних вірувань. Рада у справах релігійних культів спрямовувала свою політику на дискредитацію протестантських священнослужителів, нищення релігійних організацій, розпалювання протистояння у середині громад, локалізацію релігійного руху та концентрацію у руках влади повного контролю над діяльністю протестантських релігійних об'єднань. Жодних поступок влада робити не збиралася.

Керівні органи Ради у справах релігійних культів при Раді Народних комісарів особливо були занепокоєні релігійною ситуацією в Україні. Так, на засіданні Ради у справах релігійних культів завідуючий інструкторською групою Г.Врачов вказував, що «специфікою України є значна кількість діючих громад різних культів». Із 6 тисяч культів в СРСР більше половини знаходилася в Україні. Із 2989 зареєстрованих протестантських громад – 1926 діяло в Україні⁵.

Офіційні документи, прийняті у 1945 р., зрадили сподіванням протестантських віруючих на терпимість держави в релігійному питанні. Головним важелем політики стала обов'язкова реєстрація релігійних громад у державних органах, яка була запорукою законного існування та розвитку об'єднань віруючих. В результаті це призвело до розбіжностей у середині громад, припинення діяльності багатьох з них, розділення громад на зареєстровані, легальні, що діяли за офіційним дозволом, та незареєстровані, нелегальні.

Рада у справах релігійних культів в інструктивному листі №162 від 29 травня 1945 р. зазначала: «Не скрізь уповноважені Ради досить рішуче перешкоджають незаконній діяльності громад – це спеціальна робота серед молоді і дітей, благодійницька діяльність, допомога біднякам, матеріальна підтримка віруючих, місіонерська робота серед населення. Такі прояви потрібно рішуче зупинити через релігійні центри, або шляхом особистого попередження керівництва громад».

Органи влади суворо контролювали роботу служителів культу. В іншому інструктивному листі №305-с від 15 жовтня 1945 р. старшим пресвітерам ЄХБ заборонялося вільно пересуватися територією УРСР. Вони мали обов'язково узгоджувати свої маршрути із республіканськими й обласними уповноваженими Ради, відвідувати лише зареєстровані громади. Лист містив чітку вказівку: «Не допускати до реєстрації служителями культів політично шкідливі і сумнівні елементи. Спочатку громада має узгодити кандидатуру із уповноваженим Ради, а потім надсилати документи до свого

релігійного центру... кандидатури неприйнятні або сумнівні відводити відразу ж під різними приводами».

28 січня 1946 р. постанова РНК №232-101с «Про молитовні будинки релігійних громад» ще більше посилила повноваження Ради щодо культів. Релігійні центри і громади отримали права обмеженої юридичної особи. Це означало, що вони могли придбати транспорт, виробляти і продавати серед віруючих предмети культу, будувати й купувати приміщення для церковних потреб, мати рахунок у банку⁶. Та органи місцевої влади намагалися позбавити віруючих культурної власності. Так у доповідній записці «Про дислокацію церкви ЄХБ у м. Києві» у 1945 р. уповноважений Ради в УРСР П.Вільховий повідомляв: «У процесі щоденного вивчення внутрішнього життя і регулювання діяльності сектантів, з метою стиснення їх мережі нами було ліквідовано в першу чергу громади, діяльність яких мала реакційно-містичний та бузувірський характер». Незадовго було припинено діяльність громад, що розташувалися на вулицях Червоноармійській, 89 (213 осіб), Жилянській, 104 (381 особа), Богдана Хмельницького, 4 (93 особи), на хуторі Коцюбинського в Києво-Святошинському районі (37 осіб). Таким чином, із 10 громад ЄХБ лише за рік ліквідували 4.

Відшукувалися різні причини ліквідації релігійних громад протестантів. Громаду на вулиці Червоноармійській ліквідували тому, що вона була заснована в роки нацистської окупації й «перетворилася на збіговисько елементу бузувірської секти трясунів на чолі із буржуазно-націоналістичним керівництвом».⁷ Віруючі громади ЄХБ, які мали приміщення на вулиці Жилянській, були звинувачені у співробітництві з окупантами під час війни.

Подібна ситуація була в інших областях України. Громада п'ятидесятників с. Федорівка Житомирської обласні була знята з реєстрації за «порушення радянського законодавства про культу»⁸. За тією ж причиною зняті з реєстрації і громади ЄХБ с. Солоніца Лубенського району⁹ та с. Тимофіївка Гадячського району Полтавської області¹⁰.

Варто зазначити, що місцеві органи радянської влади – обласні та районні виконкоми самі грубо порушували законодавство про культу. Так, у селі Соколівочка Гальчицького району Київської області голова сільської ради Корчовий та голова колгоспу Романюк викликали до себе пресвітера місцевої громади ЄХБ для повідомлення вимог: зареєструвати громаду у райвиконкомі й подати про це довідку; передати до сільської ради списки віруючих; на кожне богослужіння складати конспекти та затверджувати їх у райвиконкомі; пресвітеру мати дозвіл, що правління колгоспу відпускає його для проведення богослужіння. Коли довідка про реєстрацію громади була подана, тоді голова сільської ради заявив пресвітеру, що «збори ми ваші закриваємо і вашого уповноваженого не визнаємо»¹¹.

Голова сільської ради с. Кишенці Маньківського району Київської області закрити молитовний будинок громади ЄХБ на підставі невизнання ним реєстраційних документів та визначення їх недійсними. У с. Дударкове Бориспільського району голова сільради Т.Колтаков вимагав від пресвітера релігійної громади, щоб він перед кожною службою звертався до нього з поданням і отримував на це дозвіл, в іншому випадку проводити зібрання віруючих заборонялося¹².

Подібні факти були масовими в Україні і вони стосувалися як зареєстрованих так і незареєстрованих протестантських громад. Щоб якось відмежуватися від відвертого глуму над законодавством про культури у звіті за 1949 р. П.Вільховий говорив про «якусь особливу, незрозумілу, таємну політичну лінію від райвиконкомів до сільських рад»¹³.

Уповноважені ради у справах релігійних культів (обласні й республіканські) систематично подавали до Києва й Москви квартальні, піврічні та річні звіти, де детально описували усі процеси, що відбувалися в релігійному житті протестантських віруючих. Ці звіти вивчалися Радою й надсилалися до вищих радянських і партійних органів СРСР. До того ж, республіканські уповноважені Ради вели службове листування із старшими республіканськими пресвітерами. Це забезпечувало контроль Ради у справах релігійних культів над процесами, що відбувалися у внутрішньоцерковному середовищі зареєстрованих протестантських громад. За таких умов діяльність офіційно діючих організацій була повністю відкритою та контролюваною з боку керівних радянських органів.

Громади, що існували нелегально, без офіційного дозволу, були визнані забороненими та такими, що діють проти радянської держави.

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР П.Вільховий намагаючись виявити та встановити чіткі риси неофіційного протестантизму в країні, вимагав від кожного обласного уповноваженого надсилати дані про незареєстровані релігійні громади, що діяли в областях УРСР. У секретному листі уповноважений зазначав, що «в загальному комплексі питань роботи уповноважених Ради найбільш відсталою частиною є слабке вивчення та, як наслідок цього, слабке знання різних груп віруючих, що займаються нелегальною релігійною діяльністю». Він звертав увагу на недоліки уповноважених Дніпропетровської, Чернігівської, Кам'янець-Подільської, Житомирської, Вінницької, Рівненської, Сталінської та Київської областей¹⁴. Особливо була виділена Вінницька область: «територія області засмічена великою кількістю церковно-сектантського елемента, який маючи широку мережу духівництва та пресвітерсько-проповідницький апарат проводить через останніх серед населення активну релігійну роботу вербуючи нових осіб у громади, особливо з молоді. Реакційна частина церковно-сектантського

елементу, прикриваючись релігійною діяльністю, проводить активну антирадянську роботу, направлену на зрив заходів, що проводять партія та уряд, а також до шкоди, саботажу в колгоспах»¹⁵.

Одночасно П.Вільховий вимагав надіслати йому списки незареєстрованих священнослужителів та інших осіб, що вели релігійну пропаганду, за формою: прізвище, ім'я, по-батькові; рік народження; духовний сан; назва культу; освіта; місцезнаходження громади; кількість членів; чим займається релігійна громада; чи був на біблейських курсах – де і коли; домашня адреса¹⁶.

Найбільше від утисків постраждали незареєстровані конфесії п'ятидесятників, Свідків Іегови, адвентистів-реформістів, а також малочисельні протестантські громади: мальованці, смородинці, суботники, апокаліпсисти, тихонівці, чисті баптисти, доскональці та інші. Їхня діяльність оголошувалася протизаконною. У 1951 р. у Вінницькій області без державної реєстрації діяли: 42 общини (2150 осіб) п'ятидесятників, 9 общин (131 особа) адвентистів-реформістів¹⁷. Кількість підпільних груп протестантських організацій збільшувалася з кожним роком. Так, у 1952 р. п'ятидесятників нараховувалася 51 община (3500 осіб), адвентистів-реформістів 11 общин (160 осіб)¹⁸. Найбільше нелегальних об'єднань протестантів було у Вінницькій, Одеській, Черкаській, Хмельницькій, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Волинській, Донецькій областях.

У 1945 р. органи державної безпеки Кам'янець-Подільської області виявили на території області 125 громад євангельських християн і баптистів, 9 – адвентистів 7 дня і суботників, 7 – трясунів-духоборів, 7 – п'ятидесятників, 2 – хлістів, які, як зазначалося у донесенні спецслужби, значно активізували свою діяльність і переважно вороже ставились до радянської влади¹⁹.

Згідно «Довідки про наявність нелегальних сектантських державно-монархічних формувань на території Вінницької області» тут діяли нелегально, але мали значний вплив на певну частину населення, п'ятидесятників – 17 громад і 48 груп (1000 осіб), апокаліпсистів (кількість не відома, діяли на території Погребищенського, Оратівського, Плисківського і Монастирищенського районів), єговістів – 40 осіб, адвентистів-реформістів – 90 осіб, істинно-православних християн – 200 осіб, іоаннітів – 80 осіб, інокентивців – 40, адвентистів 7 дня – 1300 осіб, баптистів – 3600²⁰. У документі зазначалося, що переважна більшість цих релігійних громад не підтримувала радянської влади, саботувала рішення партії і уряду, а їх члени відмовлялися служити в рядах Радянської армії, не брали участі у суспільно-політичному житті країни, закликали населення до виходу з колгоспів.

Органи МДБ здійснювали репресії проти нелегальних громад церкви християн віри євангельської (п'ятидесятників). Більше 90 відсотків з них

було заарештовано і засуджено у Дніпропетровській, Закарпатській, Київській, Кіровоградській, Сталінській, Миколаївській областях²¹.

У 1949 р. релігійні групи Свідків Іегови Західної України надіслали до Москви лист-прохання про офіційну реєстрацію конфесії. Проте, незабаром трьох координаторів єговістів з Волині, які підписалися у тому листі, було заарештовано та ув'язнено на тривалі терміни. У таємній вказівці голови Ради у справах релігійних культів до уповноваженого цієї структури у Волинській області зазначалося, що «релігійний культ Свідків є яскраво вираженою антирадянською течією і тому не підлягає реєстрації»²². Уповноваженому Ради у справах релігійних культів на Волині було наказано тримати на особливому обліку групу Свідків Іегови, стежити за їх діяльністю і повідомляти про них органи державної безпеки. З 1947 по 1950 рік органами МДБ було заарештовано «1048 керівників та активістів єговістів, ліквідовано 5 підпільних друкарень і понад 350 тисяч примірників єговістської антирадянської літератури».

13 березня 1951 року РМ СРСР видала таємну постанову № 667-339 СС «Про виселення активних учасників антирадянської нелегальної секти єговістів і членів їхніх сімей». Згідно з постановою учасників церкви Свідків Іегови разом із сім'ями депортували, як зазначалося, «навечно», з території Буковини, Волині й Галичини в Іркутську, Томську області Сибіру. У 1951 р. з України вивезли 7449 осіб. За рішенням особливої наради при МДБ СРСР було конфісковано «все майно й житлові та господарські приміщення переселенців»²³. Конфесія була піддана репресіям, її діяльність заборонена, і вона до 1990 р. перебувала в глибокому підпіллі.

7 липня 1954 р. вийшла постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи щодо її поліпшення». У постанові ЦК зауважував, що партійні організації незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, в результаті чого різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, закріпили свої кадри та посилено розповсюджують релігійну ідеологію. При цьому наголошувалося, що «церковники та сектанти винаходять різні засоби для отруєння свідомості людей релігійним дурманом, звертаючи при цьому особливу увагу на залучення до церкви молоді і жінок. Вони широко використовують друк, проповідницьку та благодійну діяльність, ведуть індивідуальну «обробку» громадян. В цілях збільшення прихожан церква урочисто проводить богослужіння, використовує хор і оркестр, знижує ціни на треби. Релігійні забобони і марновірство отруюють свідомість частини радянського населення, заважають їх свідомій і активній участі у будівництві комунізму»²⁴.

ЦК КПРС зобов'язував партійні комітети покінчити із

занедбаністю антирелігійної роботи, розгорнути науково-атеїстичну пропаганду, приділяючи особливу увагу її проведенню серед найбільш відсталі частини населення, що «перебувала в полоні» релігійних вірувань і забобон. Постанова закликала рішуче покінчити з пасивністю у ставленні до релігії, розвінчувати її реакційну сутність і ту шкоду, якої вона завдавала, «відволікаючи частину громадян країни від активної і свідомої участі у комуністичному будівництві»²⁵.

10 листопада 1954 р. ЦК КПРС прийняв чергову постанову «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», в якій вказувалося на неприпустимість образи релігійних почуттів віруючих у процесі науково-атеїстичної пропаганди, пропонувалися інші, основані на підвищенні наукового та матеріалістичного пізнання, заходи щодо її поліпшення²⁶.

Одним із прикладів нової політичної доктрини став лист секретаря Хорольського райкому компартії Полтавської області І.Якименка. В листі надавалися чіткі вказівки щодо методів і форм науково-атеїстичної пропаганди для секретарів первинних парторганізацій. Такий зміст був викликаний, як зазначалося, послабленням антирелігійної пропаганди деяких партійних, профспілкових та комсомольських організацій. «Гірше того, – писалося у листі, – вони навіть схильні були зменшувати шкідливий вплив церкви на трудящих, терпляче ставилися до діяльності церковників, служителів релігійного культу». Розпорядження були надані у відповідності до конкретної ситуації. Зазначалося, що у релігійні свята віруючі багато випивали і не виходили на роботу. Відповіддю на такі дії стала заборона голови колгоспу відправляти колгоспникам релігійні обряди. Але це суперечило Конституції СРСР, і могло призвести «до закріплення і навіть посилення в них релігійних пересудів». Бюро райкому партії радило секретарям парторганізації вести антирелігійну пропаганду так, щоб не ображати почуття віруючих. Впливати на них ідейно, переконанням, показом того, що не релігія, а наука була справжньою зброєю у боротьбі людства за щасливе життя, за торжество великої справи комунізму. Наголошувалося, що «в основі атеїстичного виховання повинен лежати метод постійного, терпеливого роз'яснення шкоди релігійних вірувань. Роз'яснення реакційної суті релігії необхідно вести, популяризуючи досягнення радянської науки, техніки, культури»²⁷.

Віруючі протестантських релігійних культів сприйняли останню постанову ЦК КПРС як надання офіційного дозволу на вільне проведення молитовних зібрань. У житті багатьох громад розпочалася нова хвиля активної релігійної діяльності. Але заклики «завдати остаточного удару по осередкам ворожого світогляду» продовжували з'являтися на сторінках багатьох газет. Так, у газеті «Закарпатська

правда» у 1954 р. було опубліковано статтю кандидата історичних наук, доцента Ужгородського державного університету Я.Чубукова «Сектантство та його реакційна суть». Автор називав керівників протестантських церков агентами міжнародного імперіалізму. «Завдання міжнародних реакційних кіл виконують верховоди різних релігійних сект, – говорилося у статті. ...У ряді регіонів нашої області мають деяке поширення секти єговістів, адвентистів, суботників, євангельських християн-баптистів. Усе це яскраво говорить, що сектанти виступають як вороги радянського народу, які маскують свою підривну антинародну діяльність різними релігійними догмами»²⁸.

Від імені радянської держави преса проголошувала: «В нашому соціалістичному суспільстві створені всі об'єктивні передумови і можливості для повного подолання пережитків капіталізму у свідомості людей, у тому числі і релігійних забобонів. Необхідно надати широкого, насправді масового розмаху науково-атеїстичній пропаганді, рішуче поліпшити її зміст»²⁹.

Постанова Ради Міністрів СРСР від 17 лютого 1955 р. «Про зміну порядку відкриття молитовних споруд» надавала право реєструвати раніше не обліковані церковні громади.³⁰ У серпні того ж року було скасовано обов'язкову реєстрацію членів «двадцятки» і ревізійну комісію. Облік громад здійснювався за протоколами зборів, на яких вони обиралися, а не на підставі особистих анкет і реєстраційних довідок. Та, як свідчать факти взаємовідносин держави і релігійних культів наступних років, це був лише черговий засіб для посилення контролю за релігійними організаціями і виявлення великої кількості громад, що діяли без офіційного дозволу.

Не можна відкидати той факт, що «хрущовська відлига», починаючи з 1955 р., сприяла деякому послабленню тиску радянської держави на релігійні об'єднання країни. Але така зміна стосувалася лише найчисельніших та найвпливовіших у суспільстві церков релігійних культів і не була довготривалою. Визначення нових принципів релігійної політики ще не означало її покращення.

Методи державної політики по зменшенню кількості діючих релігійних громад у 1945–1955 рр. можна розглядати як чітко сплановані акції, направлені на масштабне послаблення протестантських церков. Разом із всебічною атеїзацією населення, такі політичні методи порушували права людини і суперечили конституційним нормам.

Радянська влада намагалася демонструвати лояльне ставлення до релігії і церкви. Для цього вона повселюдно відкидала принципи адміністрування щодо віруючих, дозволила існувати офіційно й легально деяким конфесіям. Та за лаштунками, у повсякденному житті, більша частина протестантських віруючих могла об'єднуватися у

релігійні громади і діяти лише за інструкціями Ради у справах релігійних культів. Уряд усіма засобами намагався загасити почуття релігійності у суспільстві, викоринити віру із свідомості населення. Існування та діяльність релігійних об'єднань, вірувань і груп ніяк не могло співіснувати з ідеологічною концепцією «морально-політичної єдності радянського народу».

¹ Куц М.Т. Релігійне сектантство. – Львів. – 1958; Шимко І.М. Релігійне сектантство та його ідеологія. – К., 1958; Веров Я. Про секти і сектантів. – Ужгород: Облвидав. – 1959; Мороз А.Р. Облудна мораль адвентистів // Наука і життя. – 1958. - №1. – С. 53-54; Гаркавенко Ф. В чем вред сектантства. // Политическое самообразование. – 1960. – №3. – С. 70-72; Белов А. В. Современное сектантство. М.: Знание. – 1969; його ж. Адвентизм. М.: Политиздат. – 1968; Гараджа В. И. Протестантизм. М.: Политиздат. – 1971; Єришев А.А. Религиозное сектантство и его сущность. – К.: Киевский государственный университет им. Т.Г.Шевченка, 1959; Мамонтов Я.Д. Релігійна секта п'ятидесятників. – Дніпропетровськ, 1959.

² Клибанов А.И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем. – М.: Наука. – 1973; Федоренко Ф.И. Секты, их вера и дела. М.: Политиздат. – 1965; Москаленко А.Т. Пятидесятники. М.: Политиздат. – 1966.

³ Куроедов В.А. Религия и закон. – М.: Знание. – 1970. – 65 с; Советское государство и церковь. – М.: Знание. – 1976. – 80 с; Религия и церковь в Советском государстве. – М.: Политиздат. – 1981. – 236 с.

⁴ Єленський В.Є. Сучасний протестантизм: динаміка, процеси, тенденції. – К.: Знання. – 1989; його ж. Державно-церковні взаємини (1917-1991). – К., 1991; Панченко П.П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – 90-ті рр.). Історичні зошити. – К., 1993; Войналович В. Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (II пол. 40-х – 50-ті рр.) // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – №1/2. – 1997; Лисенко О.Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941-1946 рр. – К., 1999; Його ж. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. – К., 1998; Грушова Т.В. Вказана праця.; Мельник В.І. Молодєжь в пятидесятничестве: поиски идеала. – Львов: Світ, 1992. – 200 с.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі: ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.24. – Арк.16.

⁶ Вільховий Ю.В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 –70-х років ХХ ст.). – Дис ... канд. істор. наук. – Полтава, 2002. – С. 90.

⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.2.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5377. – Арк.44.

- ⁹ Державний архів Полтавської області (далі: ДАПО). – Ф.Р.4085. – Оп.15. – Спр.3. – Арк.24.
- ¹⁰ Там само. – Спр.4. – Арк.14.
- ¹¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.54. – Арк.107.
- ¹² Там само. – Арк.108.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.54. – Арк.107.
- ¹⁴ Державний архів Вінницької області (далі: ДАВО). – Ф.2700. – Оп.19. – Спр.40. – Арк.9.
- ¹⁵ ДАВО. – Ф.П.136. – Оп.13. – Спр.105. – Арк.1.
- ¹⁶ ДАВО. – Ф.2700. – Оп.19. – Спр.35. – Арк.2.
- ¹⁷ Там само. – Ф.П. – 136. – Оп. 32. – Спр. 198. – Арк. 23, 94.
- ¹⁸ Там само. – Ф.2700. – Оп. 19. – Спр. 42. – Арк. 31-32.
- ¹⁹ Даниленко В.М., Кононенко В.В. Релігійна політика радянської влади на Поділлі у перші повоєнні роки (1945-1948) // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2005. – С.267.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр. 198. – Арк. 56-62.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.4. – Спр.189. – Арк.166.
- ²² Сторінка конфесії: Свідки Ієгови // Релігійна панорама. – №4. – 2001. – С.73.
- ²³ Яроцький П. Протестантизм в Україні // Людина і світ. – 2004. – №7. – С.7.
- ²⁴ Державний архів Харківської області (далі: ДАХО). – Ф.2. – Оп.5. – Спр.66. – Арк.40 -41.
- ²⁵ Законодательство о религиозных культах. Сборник материалов и документов / Под общ. ред. В.А.Куроедова и А.С. Панкратовна. – М., 1971. – С.36.
- ²⁶ Коммунистическая партия и советское государство о религии и церкви / Ред. Пантин И. – М.: Политиздат, 1959. – С.89-93.
- ²⁷ ДАПО. – Оп.2. – Спр.1435. – Арк.85-87.
- ²⁸ Сектантство та його реакційна суть // Закарпатська Правда. – 1954. – №162. – 10 липня.
- ²⁹ Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. – 1954. – 24 липня.
- ³⁰ Бажан О. Пожвавлення релігійного життя в Україні в перші роки «Хрущовської відлиги» // Історія релігій в Україні. – Львів, 2007. – С.148.